

УДК 821.161.2 – 1.09

АЛІНА ЧЕРНУХА

(Харків)

ВІЙНА ЯК СУБ'ЄКТ І ОБ'ЄКТ ТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ ІГОРЯ МУРАТОВА

Ключові слова: війна, поема, воєнна тематика.

Поетичну творчість видатного харківського поета, прозаїка, драматурга, літературного критика, публіциста Ігоря Муратова (1912-1973) до 1964 року (саме в цьому році вийшла книжка віршів «Осінні сурми») можна назвати поезією соціалістичного реалізму. Героєм його творів виступала людина, що перебувала на передових рубежах творення соціалістичної цивілізації.

Ігор Муратов пережив Другу світову, відтак не міг залишитися осторонь воєнної тематики: травма окраденого війною життя інтенсивно виявляється в його творчості. Досвід Великої Вітчизняної війни своєрідно відобразився на художній еволюції Муратова, який переосмислював радянські мілітарні стереотипи, піддаючи сумніву єдино патріотичний і такий, що консолідує суспільство, офіційний образ війни.

До сьогодні війна як суб'єкт і об'єкт у творах радянського письменника Ігоря Муратова залишається поза увагою дослідників.

Мета нашого дослідження – розглянути аспекти світоглядного осмислення війни в поемі Ігоря Муратова «Розчакнута брама» відповідно до концептуальних та художніх пріоритетів митця.

Масштабним поверненням Ігоря Муратова до теми війни стала поема «Розчакнута брама», що ввійшла в однойменну книжку віршів І. Муратова (1967).

Основу поеми склали дев'ять віршів, що були написані поетом ще у Німеччині у 1942-1944 роках у концтаборі для полонених на острові Узедом, у селищі Пенемюнде. Вони створили «сильну, не бачену доти в українській поезії емоційну атмосферу поеми» [3, с. 93].

Поет завдяки обраній формі зміг поєднати в автобіографічній сюїті драматичні картини оточення й полону з теперішніми роздумами про пережите. Вражає намальована картина табірної життя, героя ніби знову і знову «пронизують оті балтійські вітри. І вітри солоні, і сіль, яку він добував, – усе було солоним... його серце, повне любові до життя, болісно билосся при згадці лиш слова Узедом-острова, що уособлював тоді смерть» [1, с. 148].

За словами самого І. Муратова, війна була огидна всьому його єству: він із нетерпінням чекав свого демобілізування. Але разом із тим він не намагався знайти собі «тепле місце». Ігор Муратов пригадує: «Перший час після війни мені взагалі не хотілося про все це згадувати, а тим більше – писати. Рука не піднімалася. Потім сталося якось само по собі: поступово почав згадувати про це у віршах. Правда, не завжди вони були автобіографічні. Я не хотів писати про полон, не хотів прилучатися до багатьох колег, які пишуть на цю тему. Бо переконаний: не варто писати художній твір, у якому герой поставлений в такі життєві умови, що не може чинити опору. Огидно писати про суцільні муки й приниження, про те, як день у день зневажається людина, навіть коли це правда. А було саме так: у фашистських таборах не тільки вбивали фізично, а намагалися зробити з людини слухняне бидло» [5, с. 34]. В «Епілозі» Ігор Муратов звертається до пам'яті із закликком – «бути чесною, доброю і світлою» [5, с. 35].

Слушно нагадати, що після тяжкої контузії в перші дні антигітлерівської війни Ігор Муратов потрапив у полон. Йому йшов тридцятий рік. Позаду був уже великий відтинок життєвого шляху: дитинство в родині професійного революціонера, дореволюційна еміграція з матір'ю в Париж, куди пощастило втекти заочно засудженому до смертної кари батькові, повернення після революції на Батьківщину, ранні роки на селі, школа, перші юнацькі вірші й зустрічі зі столичними поетами, професійна освіта і робота в цехах харківських заводів, перші виступи в газетах і журналах з молодими палкими віршами, вечірне навчання на філологічному факультеті, перший виступ у харківському Будинку Блакитного разом із друзями – ударниками харківських заводів, покликаними в літературу, нарешті перша книжка і за нею широкий простір творчості, одкритий для молодого поета, повного невичерпної енергії, цілеспрямованого пориву, веселого, але не безжурного, пильного до життя й самого себе [4, с. 138].

Під час перебування в таборі Пенемюнде «сталася подія, яка внесла в безрадісне існування в німецькому полоні якусь різноманітність і дещо збільшила шанс вижити. Муратов разом із «Федьком, Пастернаком» [3, с. 96] опиняються в селі Мойшефт на утриманні й під наглядом бауера Отто Янта. Письменник зазначає: «Крім пристойної їжі, теплої постелі і людського ставлення Янта, я у його будинку отримав можливість писати вірші. Тут хазяїн сам приніс мені і папір, і пера, і чорнило. Іноді він стояв поруч і дивився через моє плече на незрозумілі

букви. А ще нахилився до вуха і шепотів: «Тільки нічого не пиши про Гітлера! Повісять! Всіх нас повісять» [3, с. 97].

Ігорю Муратову не вдалося закінчити поему в будинку Янта. Закінчив у таборі. Почав писати і вже не міг не думати, не працювати далі. За хліб вдалося виміняти невеличкий записник, куди між куплетами українських народних пісень уставляв строфи своїх поем.

Леонід Первомайський зазначає: «Вірші довго лежали в блокноті, минуло двадцять два роки, і тоді поет надрукував їх з пізніше написаними інтродукцією та епілогом як поему, якій дав назву «Розчахнута брама» [5, с. 34]. Назва була точна і влучна, але вона не розкривала всього змісту тих дев'яти віршів.

Отже, основу поеми склали дев'ять віршів, що були написані поетом ще в 1942–1944 роках під час перебування в ув'язненні на острові Узедом. Як і Т. Шевченко на засланні, який був «определен в солдаты с запрещением писать и рисовать», мав захалявну книжечку, куди записував свої нові твори, так й І. Муратов створив для себе «блокнотик захалявний», де між народними піснями вписував рядки своїх нових віршів. Дивно, але радянська влада боялася таких творів. «Моабітський зошит» татарського поета Муси Джаліля, який писався приблизно тоді ж і в такій же ситуації неволі, як і вірші І. Муратова, був опублікований лише в 1953 році, а державною премією відзначений лише в 1957-му.

Так чи так, але вірші, написані в полоні, дивом урятовані від німецьких обшуків і від своїх же смершівців, І. Муратов мусив довго приховувати і робити вигляд, що їх у нього немає. І лише через двадцять два роки після Перемоги опублікував їх. І то не як окремий цикл, а вмонтувавши їх у склад поеми «Розчахнута брама».

У поемі Ігоря Муратова «Розчахнута брама» переконливо й сильно зазвучала мова достовірного документального свідчення.

Микола Ільницький зауважує: «Художнім документом страхітливого табірною побуту є поема Ігоря Муратова «Розчахнута брама», основу якої склали дев'ять віршів, написаних у концтаборі й замаскованих між строфами народних пісень. Коли б вони були виявлені, поет поплатився б за них життям, як це сталося з автором «Моабітського зошита» татарським поетом Мусою Джалілем, молодим українським поетом Дмитром Вакаровим, угорським поетом Міклошем Радноті» [2, с. 40].

Доля змилювалась над І. Муратовим, і дев'ять табірних віршів, які через двадцять років прийшли до читача розділами «Розчахнутої брами», стали свідченням сили й незламності людського духу й глибокої мудрості, здобутої в умовах, коли людина перебуває на грані життя і смерті і їй відкриваються «останні істини».

Багато літературознавців сходяться на думці, що із твором «Розчахнута брама» пов'язано багато таємниць.

По-перше, Ігор Михайлин зазначає: «Заголовний образ потребує свого пояснення. Слово «розчахнута» тут, звичайно ж, має значення «широко, навстіж відчинена». Чому ж знаком фашистської неволі стає «розчахнута (тобто широко, навстіж відчинена) брама? Є тут певна алогічність... Тому необхідно врахувати інші значення слова «розчахнутий», а саме – «розколотий, розщеплений на час-

тини» [5, с. 95]. Брама – символ межі, порубіжжя, але не такого, який неможливо здолати, а, навпаки, такого, який час від часу зникає, брама відкривається, «розчахується», за І. Муратовим, манить можливістю вийти за неї, потрапити в інший світ, у світ свободи. Відтак неволя стає ще більш нестерпною, бо світ свободи відділений від світу неволі «розчакнутою брамою». Отже, «Розчакнута брама» – поема про неволю [5, с. 97].

Микола Ільницький уважає назву поеми виправданою. «Муратова переслідувало бажання тікати. Тікати голим, за розчакнуту браму, від невсипущого жовтого ока прожекторних вишок, від полого фокстроту, який настирливо вдирався у вуха в'язнів у хвилини, коли кожний десятий робив свій останній крок із шеренги – назустріч смерті» [2, с. 38].

Замислена поема в сповідальному, автобіографічному ключі. Автор із сучасності переноситься думками в своє невольничє минуле, зіштовхуючи спогади про красу природи, тишу світанкову над Балтійським морем із пригадуванням табірної плацу, «де ми шикувались безшумно / О п'ятій голодній годині», де розчакнуті вітром ворота «вищали з безсилої люті». Ці спогади піднімаються в душі поета, бо він гортає старий захалавний блокнотик, що його виміняв за півмиски баланди в іншого в'язня: «Я давно обіцяв тобі, друже, / Присвятити хоч кілька рядків... / Знов наснилися яблуні й груші, / В солов'їній закохані спів, / Знов дихання родючого літа / Воскрешає природу, а в нас / За дротами красується жито. / А над житом клубочиться газ; А над табором – хмари зловісні / Од північного моря пливуть, / І не слухає літньої пісні / Чорнодимна чадна каламуть; / І лихим суховієм обдерті, / Мов дерева, забуті дощем, / Ми не сієм ні жити, ні вмерти. Не радієм? Не вірим? Не ждем?» [5, с. 94].

У таборі, за колючими дротами із пропущеним крізь них електричним струмом, на роботах у німецьких селян, під вибухами бомб із американських бомбардувальників, під постійною загрозою смерті від виснаження голодом і непосильною працею або від кулі в потилицю все минуле й майбутнє постало перед поетом у новому освітленні. Він бачив його все тими ж своїми карими очима, але до цього власне фізичного зору приєднувався тепер уже глибинний зір мужнього і вірного серця, твердого, як «шалева сталь», про яку поет говорить у заключних рядках свого циклу, і м'якого, як віск, уже назавжди відкритого всім стражданням, смуткам і радостям світу.

Поет розкриває себе і свої бажання в таборі за колючим дротом з такою одвертістю й обов'язковістю, що вони стають і нашими бажаннями. Минуло багато років, але ніщо не забулося: «... І згадає, згадає серце, / І в нім воскресають пришиклі бажання. – І перше бажання було – тікати» [5, с. 96].

Дев'ять узедомських віршів ніяк сюжетно не пов'язані між собою. Кожен із них має свій самостійний настрій, тему; і все ж у них багато спільного, і вони б могли існувати як цикл. Головний їхній мотив – роздільність світу на «тут» і «там», на «сьогодні» і «вчора». Ліричний герой, що перебуває «тут» і «сьогодні», весь час виносить думкою, мрією, спогадом в інший вільний світ, світ боротьби, кохання, дружби.

Перший вірш «Вітром збите, котиться...» адресований колишнім побратимам по зброї, автор у ньому звертається ще до тих, з ким «у снігах Фінляндії /

Бідували разом». З ними багато передумано й пережито. Герой летить у думках до друзів і в тому знаходить розраду.

Другий вірш – лірична мініатюра. У ньому з'являється як альтернатива сучасності майбутнє. Ці страждання, що зараз переживає ліричний герой, не вічні, «бо вічних мук нема». Але ж треба мати наполегливість дожити до їхнього кінця.

Третій вірш «Я давно обіцяв тобі, друже...» знову повертає героя до такої потрібної йому тут і зараз розмови з товаришем, бо ця розмова відразу переносить його в час минулого і в простір України. Здавалося б, це муратовський «Садок вишневий коло хати» – адже цей шевченківський вірш так само написаний у неволі з туги за Україною. Щоправда, у тексті І. Муратова «родючому літу» протиставлена «чорнодимна чадна каламуть». Здається, герой у розпачі. Він порівнює себе з деревом, забутим дощем, яке всихає без животворної вологи. Емоційну напругу посилює й те, що весь вірш, за виключенням останнього рядка, є одним реченням. Але дивовижним чином замість початкового образу Я у фіналі вірша з'являється колективне Ми, яке дає героєві відчуття плеча і можливість не ствердити: не радієм, не вірим, не ждем, – а поставити після цих слів геніальний знак питання, який відразу перетворює настрій безнадійного суму в настрій обнадійливого очікування.

У двох віршах: V. «Дерев'яні черевики...» і VII. «Ще варта не сюрчала...» – розгорнуто мінімальний епічний сюжет, збудований на розповідях союзників, читанні листа з дому. Фашистська неволя принесла загибель і страждання. Але гірше за це приниження людської гідності, яке й породжує опір окупантам.

Вірші IV. «Десь на рейді тужать кораблі...», VIII. «Нам кажуть: «Вас давно забули...» – це своєрідні замовляння. Наші сльози, говорить герой від імені в'язнів, нехай запечуться в серці, щоб потім пролилися на катів «не дощикою дрібним», а «вибухли прокляттям громовим.»

Останній вірш «Чи буває день без ночі?» теж містить у собі елементи замовляння, а також філософських роздумів над минущистю і загартуванням особистості у випробуваннях. Важко навіть збагнути, де знаходить поет сили філософствувати в ув'язненні на цілком пацифістські теми. Щоправда, на його виправдання можна сказати, що його заклик усе ж спрямований на те, щоб гартуватися не як знаряддя праці (плуг, скажімо), а як зброя («шаблева сталь»), що її призначення – нищити ворога. На таку «шаблеву сталь» (тобто, сталь, з якої кують шаблі) сподівається вигартуватися ліричний герой у таборових випробуваннях: *«Чи буває день без ночі? / Сміх без сліз? / Життя без смерті? / Віра без розчарування? / Без ненависті любов? / То чого ж ти хочеш, серце, / Безтурботного спокою? / Тільки світлого кохання? / Тільки чистих молитов? / Не волій цього, не треба. / Бо зів'янеш у спокої. / Бо не зможеш одрізнити, / Де відрода й де печаль, / І завчасно, передчасно / Ми постарієм з тобою? – / Тож гартуйся у негодах. / Як в огні шаблева сталь!»* [5, с. 97].

Зінаїда Голубева вважає: «У дев'ятому вірші, який є, по суті, квінтесенцією циклу і всієї поеми, перед читачем розгорнута градація бажань: *«І перше бажання було – тікати... / І друге бажання було – наїстись... / І третє бажання було – кричати... / Й четверте бажання було – забутись... / І п'яте бажання давило: мета-*

тись!.. / І шосте – любити!.. А сьоме бажання з'явилося згодом. / А сьоме бажання було – збагнути» [1, с. 150]. Поет не боїться розкрити читачеві душу до кінця, без останку, не приховуючи слабостей. У естві його героя жило й інше почуття, яке допомагало долати наругу і страх. Так, було бажання помститись: «І тим, хто так ревно топтав нас і мучив, / Зирнути у жовті від жаху щілини / І тішитись, тішитись, тішитись довго, / Аж поки не гримне короткий постріл. / І далі – вдертись в їх затишні житла, / Де кров моїх кривих на кожнім трофеї, / Де сині арійські баньки з колісок, / З рожевих ресорних дитячих візочків / Безпомічно вирячили на мене / Малі недорожені чінгісхани, / Яких би простив я...» [1, с. 151].

Як і всі попередні бажання, прагнення помститися, знайти справжніх винуватців усіх страждань, які випали на долю людства у найстрахітнішій із воєн, яку розв'язав фашизм, було особистим прагненням поета, яке повністю збігалося з бажанням мільйонів і яке з неминучою послідовністю народжувало в серцях мільйонів чуття гуманності... Злочинці і слухняні виконавці їхньої волі не можуть і не мусять оминати кари, але на дітей не поширюється той справедливий гнів, який виводив з автоматів в руках у новий бій учорашніх в'язнів гітлерівських таборів примусової праці, винищення, смерті.

Монолог про бажання – так можна назвати фінальну частину поеми «Розчахнута брама». Внутрішня композиція монологу рухається до посилення градації, причому збільшується навантаження не тільки емоційне, але й суто змістове, раціональне. Бажання біологічні, ті, що йдуть від інстинкту (тікати, наїстись, кричати, забутись), щодалі ускладнюючись, породжують бажання п'яте – помститись, але... це бажання обертається прощенням як не своїх катів, ворогів, то їхніх дітей. Бажання виносять ліричного героя на щораз вищу духовну височінь, бо наступне бажання було – любити, а ще наступне – збагнути... Збагнути, звичайно ж, логіку історії, внаслідок якої з людством трапляються такі жахіття, як фашизм.

У вогні, у крові, у стражданнях і муках народжувалось шосте бажання поета – любити: «А сьоме бажання з'явилося згодом, / А сьоме бажання було – збагнути [4, с. 25].

Леонід Первомайський зазначає: «Так розчахнулася не тільки таборова брама і брати по зброї вивели вчорашнього в'язня у світ боротьби – в цю мить розчахнулося його серце і набуло того внутрішнього зору, без якого не можна ні ненавидіти, ні прощати, ні любити, ні збагнути світ в сукупності усіх його трагічних протиріч, не можна бути поетом, людиною, яка свій внутрішній досвід робить обов'язковим і повчальним для кожного, незалежно від власної долі кожного, озброює людину революційним гуманізмом – умінням не тільки бачити й розуміти, але й співпереживати з світом і перетворювати його з світу страждань і крові на світ краси і радості» [5, с. 65].

Після наведення дев'ятьох давніх віршів І. Муратов знову повертається в сучасність. Білий п'ятистопний ямб найкраще пристосований для передання усного мовлення, недарма його найчастіше використовують драматурги. І Муратов так само звернувся до цього розміру, бо його поема – то, власне, не розповідь, а бурхливий монолог схвильованої людини.

Але запущений механізм осмислення минулого привів автора до непрогнозованих висновків щодо самого себе. Він збагнув і таке: «Я був не людиною. Боже!

/ Рабом безсловесним. О люди! / Як серце моє волелюбне / Не вдарило міною в груди?!» [4, с. 123]. Це осягнення неймовірно для поета, недарма воно підкріплене звертанням до Бога і людей як найвищого морального авторитету.

І. Муратов уперше в нашій поезії заговорив про моральну ціну спогадів про війну. Він назвав подвигом те, що «в тім неклі ти вижив / І згадувать смерть свою годний / З живими...» Ігор Михайлин зауважує, що «згадувать смерть» неможливо. Як неможливо відповісти «Так» на запитання: «Ти спиш?», бо якщо ти спиш, то запитання не чуєш і відповісти на нього не можеш, а якщо можеш, то ти не спиш. «Згадувати смерть» неможливо, бо мертва людина не може згадувати. І якщо І. Муратов уживає цей геніальний образ, то, звичайно ж, метафорично, сказавши нам трохи раніше: «Я був не людиною». Про той час, коли він був «не людиною», і згадує він. І від цього спогаду йому й через двадцять років після війни моторошно [3, с. 96].

Микола Ільницький зазначає: «І. Муратов належить до письменників, характер яких визначає не сама тема, а духовний, естетичний досвід. Події в житті країни і власному житті збагатили його духовно, глибше, багатоглибше відкрився його внутрішньому зорові світ» [2, с. 37].

Після війни у творчості письменника відбулися важливі якісні зміни: розширення проблематики, збагачення образності. Оновлення палітри було продиктоване самим життям: внутрішній світ людини став складнішим, новий зміст зумовив появу відповідних художніх форм і засобів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голубева З. Талант світлий і могутній / З. Голубева // Прапор. – 1998. – № 4. – С. 147–162.
2. Ільницький М. Нотатки про поезію / М. Ільницький // Радянське літературознавство. – 1981. – № 5. – С. 37–45.
3. Михайлин І. Літературна Харківщина. Поезія. Есеїстика. Портрети. Рецензії / І. Михайлин. – Харків, 2007. – 296 с.
4. Муратов І. Розчахнута брама. Ліричний літопис / І. Муратов. – К., 1967. – 136 с.
5. Про Ігоря Муратова. Літературно-критичні статті. – К., 1972–1973.

АЛИНА ЧЕРНУХА

ВОЙНА КАК СУБЪЕКТ И ОБЪЕКТ ТВОРЧЕСКОГО ПРОЦЕССА ИГОРЯ МУРАТОВА

В статье представлен детальный анализ поэмы «Распахнутые врата» Игоря Муратова, а также исследуются аспекты мировоззренческого осмысления войны в произведении в соответствии с концептуальными и художественными приоритетами художника.

Ключевые слова: война, поэма, военная тематика.

ALINA CHERNUHA

WAR AS SUBJECT AND OBJECT OF THE CREATIVE PROCESS OF IGOR MURATOV

The paper presents a detailed analysis of Igor Muratov's poem «Open the gates», and explores aspects of ideological understanding of the war in the work in accordance with the conceptual and artistic priorities of the artist.

Key words: war, a poem, a military theme.

Одержано 22.05.2013 р.